

Szegál Borisz

A szocializáció és reszocializáció a börtönben¹

A kriminálpedagógia lényegét tekintve árnevelés, reedukáció... A hibás viszonyulási struktúra lényege nem abban van, hogy a bűncselekmények elkövetői nem ismerik a társadalmilag lényeges követelmények lényegét, hanem a normatív-affektív viszonyban van a hiba: érzelmileg érdektelenné váltak a követelmények teljesítésében és ezért a követelmények teljesítésének készsége hiányzik belőlük. Ezért és eszerint a reedukációs folyamat nem egyszerűen felvilágosítás és moralizálás, hanem olyan pedagógiai situációt kell megteremtenie, amelyben az együttműködés készségét és érdekeltiségét is kialakítjuk.

Szabó András (1979)

To put people behind walls and bars and do little or nothing to change them is to win a battle but lose a war. It is wrong. It is expensive. It is stupid.

[Rácsok és falak mögé tenni az embereket és keveset, vagy semmit sem tenni a megváltoztatásuk érdekében ugyanaz, mint megnyerni a csatát, de elveszíteni a háborút. Ez hiba. Ez költséges. Ez ostobaság.]

Warren Burger, a Legfelsőbb Bíróság (USA) elnöke (1984)

Bevezetés

A büntetés-végrehajtási (BV) intézményrendszer az állam hozza létre és működteti. Fő feladata a bírósági ítélet végrehajtása. Az ítélet általában több tételből áll, a BV szempontjából legfontosabb az, hogy az ítélet előírja, milyen jellegű BV intézményben kell elhelyezni az elítélt személyt, és mennyi időre. Az ítélet azonban csak kivételes esetekben tartalmaz konkrét útmutatásokat, tehát melyik BV intézetben, milyen részlegben, körletben kell elhelyezni az elítéltet, és hogyan kell szervezni az életrendjét az ítélet időtartama alatt. Erről rendelkeznek a büntetés-végrehajtási jogszabályok, és ezeknek megfelelően meghozzák a döntéseket a BV illetékes szervezetei, olykor maga az elítélt is (pl. a különböző programokban való részvétellel kapcsolatban). Az 1993. évi XXXII. törvény ama tétele, hogy „... e törvényben meghatározott joghátrány érvényesítése során elősegítse az elítéltnak a szabadulása után a társadalomba való beilleszkedését, és azt, hogy tartózkodjon újabb bűncselekmény elkövetésétől” sem nyer részletes kifejtést a bírósági ítéletben. Más szóval, az ítélet nem rendelkezik arról, hogyan kellene ezt a rendkívül fontos célt elérni. (A 1979. évi 11. tvr., az 1993-as törvény előd-

1 A „Szocializáció és reszocializáció a börtönben” című konferencián – 2006. november 17-én – elhangzott előadás átdolgozott, bővített változata.

je megnevezte azt a tevékenységet: „...a joghátrány érvényesítésével és az elítéltek nevelésével...”. Tizennégy évvel később a „nevelés” kikerült a törvény szövegéből.)

Kinek a törvény által előírt kötelezettsége elősegíteni az elítéltek szocializációját és megelőzni a visszaesést? Ti. a BV legfontosabb konkrét feladata az elítéltek és más fogvatartottak biztonságos őrzése. Aligha véletlen, hogy a BV működéséről szóló jelentés (BVOP évkönyve, 2005) első helyen emeli ki az őrzés biztonságát, minőségét, a szökések csekély számát.

A büntetés-végrehajtással szemben támasztott olyan társadalmi elvárások, mint a megtorlás, a büntetés és elrettentés magának az elzárásnak természetesnek látszó következményei. Ti. az elítéltek a börtönben való tartózkodást, a szigorúan szabályozott életrendet, a korlátozások sokasságát megtorlásként, illetve büntetésként élik át, és ez a rendkívüli tapasztalat elrettenti őket az újabb bűncselekmények elkövetésétől. A bíróság ítéletét az általuk elkövetett bűncselekmény társadalmi válaszaként értelmezik.

A visszaesők igen jelentős száma azonban egyértelműen utal arra, hogy ez az egyszerű modell gyakran nem működik. Az elítéltek nagy része nem az erkölcs, társadalmi értékrend, törvényesség szemszögéből szemléli az ítéletük végrehajtásával összefüggő szabadságvesztést és más joghátrányt. Sokan az ítéletet nem annyira az általuk elkövetett bűncselekményre törvényesen szabott büntetésként, mint inkább igazságtalan megtorlásként élik át. Elmarad az igazságszolgáltatás alapelveivel való azonosulás, kevés elítélt állítja nyíltan és őszintén azt, hogy „megérdemeltam a büntetést”. Ebben az esetben csak az elrettentést jelentő börtöntapasztalat tarthatja vissza a szabadságot visszanyerő személyt az újabb bűncselekmények elkövetésétől. És – természetesen – a szabadulás utáni kedvező tapasztalatok és élmények alternatívát kínálnak a bűnözői életpályával szemben. Ebben igen jelentős a hivatásos és társadalmi szervezetek, barátok és rokonok szerepe. Annak ellenére, hogy mindez egyértelműen hozzájárulhat a társadalmilag elfogadható életmód kialakulásához, számos esetben ezek a „fékek” sem működnek kívánt hatékonysággal.

A büntetés-végrehajtás kiegészítő funkciói: szocializáció és reszocializáció

A szocializáció folyamata

A szocializáció a társadalomba való beilleszkedés folyamata. Megkülönböztethető az elsődleges és másodlagos, korrekciós szocializáció (reszocializáció).

Az elsődleges vagy gyermekkori szocializációt a különböző biológiai és szociális tényezők együttes hatása határozza meg. A biológiai tényezők között kiemelendők az

- 2 Vajon mennyire egyértelmű az őrzési, azaz biztonsági feladatok elsőbbsége? Mennyire „kiegészítő” tevékenység a reszocializáció a BV gyakorlatában? Az e kérdésekre adandó válasz a BV deklarált küldetésétől függ. Vitathatatlan, hogy a társadalom védelme a bűnözéstől nem kizárólag a normatív megtorló, illetve büntető teendőkben áll, hanem a fogva tartás időtartama alatt elvégzett reszocializációs feladatokból. De melyik a fontosabb, az ítélet végrehajtása szempontjából jelentősebb funkció és ennek megfelelően szakterület? A konklúzió talán az lehet, hogy a büntetés-végrehajtás két funkciója elválaszthatatlan (ezt a gyakorlat is igazolja), az őrzés, illetve biztonság minősége a nevelőmunka előfeltétele, a színvonalas nevelőmunka viszont az intézet biztonságát javítja.

öröklött, illetve veleszületett adottságok. Az igen jelentős számú kutatás fő tanulsága az, hogy ezen adottságok nem közvetlenül hatnak a fejlődő gyermek tulajdonságaira. Nincs okunk feltételezni, hogy az intelligencia, rajzkészség, vérmérséklet, agresszió vagy bűnözői hajlam öröklődik a szó szoros értelmében. Az öröklött tulajdonságok hatnak a fejlődő központi idegrendszerre, hormonális működésre, testi fejlődésre. A fejlődés e fontos mozzanataira hat a szociális környezet is, amely számos vonatkozásban módosíthatja a biológiai tényezők hatását.

A szociális tényezők közül kiemelendő a család hatása, hiszen a család a szocializáció első és legfontosabb helyszíne. A család szociális, gazdasági és kulturális státusza, élet- és értékrendje, a szülők magatartási stílusa meghatározza a gyermek magatartásának főbb jellemzőit nemcsak a családon belül, hanem a társas viszonyokra is igen jelentős hatást gyakorol.

A szociális magatartás főbb elemeinek elsajátítása a gyermekkorban az alábbi mechanizmusok révén valósul meg:

1. Utánzás (obszervációs tanulás). A látott magatartási minták fölismerése, azonosítása, tárolása az emlékezetben. A gyermek megismétli a szülők, illetve környezetének más állandó tagjainak magatartását. Különösen rendszeresen ismétlődő, hogy a család tagjai jellemző magatartását utánozza a gyermek. Az utánzás első elemei már a csecsemőkorban is megfigyelhetők, leggyakrabban a 2 és 10 év közötti gyermekek szociális magatartása épül föl a látott mintákból.

2. Feltételes reflexek. Akár szándékos, külső utasításra, vagy spontán, többé-kevésbé véletlen magatartási aktusok válhatnak a gyermek állandó magatartási „arszenáljának” részévé a környezeti hatásoktól függően. Ha a környezet jutalmazza, vagy legalább elfogadja a gyermek cselekvését, számítani lehet arra, hogy hasonló helyzetben a gyermek megismétli a cselekvést. Ha a környezet helyteleníti a cselekvést, a gyermeket rendszeresen megbüntetik, valószínűtlen, hogy a cselekvés állandósul.

A fenti mechanizmusok szerint elsajátított viselkedés sémája fokozatosan beépül a magatartás belső szerkezetébe (internalizáció vagy interiorizáció). Az internalizáció révén elsajátíthatóak az attitűdök, szociális sztereotípiák, előítéletek, magatartási és erkölcsi normák is.

A korai gyermekkor, életünk első 4–5 évét nevezik a személyiségfejlődés kritikus, illetve szenzitív periódusának. Ti. a koragyermekkorban elsajátított tulajdonságok nagy fokú stabilitást mutatnak. Ugyanakkor kialakul az a szociális környezeti folyosó, amely meghatározza a gyermek fejlődését. Fontos kiemelni, hogy a szociális környezet fogalmát egy rendkívül bonyolult, összetett rendszer megjelölésére használjuk. E rendszer alkotóelemei a család, társadalmi csoportok és rétegek ugyanúgy, mint a társadalom által elfogadott, illetve elvárt magatartási és erkölcsi minták és normák bonyolult, szövevényes hálója.

A szocializáció sokrétű, többirányú folyamat, amelyet a fejlődő gyermek és környezete közötti folyamatos interakció határoz meg. Éppen a meghatározottság bonyolult volta következtében a szocializációs folyamat ritkán problémamentes, gyakoriak a magatartási zavarok, azonban a gyermek környezete (családja, később óvodája, iskolája)

általában képes kezelni a felmerülő zavarokat, és így biztosítja a gyermek a társadalomba való sikeres beilleszkedését.

Előfordulnak azonban az olyan beilleszkedési zavarok, amelyeket a gyermek környezete képtelen kezelni, sőt, a zavarok jelentős hányada éppen a környezet hatására bontakozik ki. Ebben az esetben a gyermek nem sajátítja el a társadalom által elvárt életrend kialakulásának alapjait: a szociális érettséget és szociális kompetenciát.

Az elítéltek jelentős része sorolható ebbe a kategóriába. A szocializációs zavarok következtében létrejött szociális kompetenciájuk hiányos, fejletlen. A bűnözői életmód fokozatosan kialakítja az olyan tulajdonságokat, amelyek jelentős mértékben eltérnek a jól szocializálódott személyiségre jellemző vonásoktól. A deviáns életvezetés kezdetén az eltérések szinte észrevehetetlenek, később egyre markánsabbá válnak. A különbségek megfigyelhetők minden fontos, a szociális magatartást meghatározó rendszerben, így a motivációban, értékrendben, jellemző viselkedési módokban.

Kompenzálhatja-e egy büntetés-végrehajtási intézet környezete a korábbi hiányokat? Kifejleszheti-e olyan tulajdonságokat, amelyek nélkül lényegében elképzelhetetlen a társadalom által elfogadható életmód? Elláthatja-e ezeket a szociális megbízásokat a büntetés-végrehajtás, azaz rendelkezik-e a BV szocializációs eszközökkel? E kérdések tárgyalására a reszocializációval foglalkozó fejezetben kerül sor.

Alternatív szocializációs pályák

Az elítéltek életútjának elemzése azt mutatja, hogy az ismertetett szociális fejlődési modell elfogadható pontossággal leírja a fiatal korban kezdődő bűnözői életpályákat. Az elítéltek egy másik csoportjához tartozó egyének azonban akár 40-50 éves korukig normakövetőként éltek, majd valamilyen oknál fogva (pl. az életkörülményeik nem túl jelentősnek látszó változása következtében) bűncselekményt követnek el. Ezekben az esetekben általában nincs érzékelhető deviancia, nincsenek olyan tulajdonságok vagy ezek hiánya, melyek indokolnák a bűncselekmények elkövetését.

Ezzel szemben, valószínűleg nem elhanyagolható az olyan személyek száma sem, akik az életük során sohasem kerültek összeütközésbe a törvénnyel annak ellenére, hogy az esetükben egyértelműen kimutathatók szocializációs zavarok.

Reszocializáció

Reszocializáción a korábban kialakult, szubkultúrákra jellemző személyiségi vonások korrekcióját értjük. Reszocializáció két alapfeltétele közül az egyik a külső: a szociális környezet olyan szerkezete, amely magába foglalja a társadalom által elfogadott viselkedési és erkölcsi mintákat, a korábbihoz viszonyítva alternatív, vonzó értékrend elemeit, a kívánt irányú változások megerősítését. A másik alapfeltétel a belső: az egyén hajlandósága a kialakult életrend megváltoztatására, új életcélok megfogalmazására, kellően szilárd szociális motiváció. Ez utóbbi feltételt megerősítik a börtönben való tartózkodás során tapasztalt korlátozások és megszorítások, amelyek elvben igen vonzóvá teszik a szabadulás utáni társadalmilag elfogadott életformát.

Fentiek alapján megállapítható, hogy a mai büntetés-végrehajtás – törvényben is rögzített feladata – mind a szocializáció (a korábban elmaradt szociális készségek kialakítása), mind a reszocializáció, azaz a korábban kialakult, nem kívánatos szocializációs zavarok kezelése. Ezen általános megbízaton belül kiemelhetők az alábbi konkrét célkitűzések:

1. Kodifikált és informális szabályok felismerése és elfogadása
2. Társadalmilag elfogadott erkölcsi és magatartási normák, értékrend elsajátítása
3. Az eddigi életmódjának, bűncselekményének feldolgozása a megfelelő értékrend alapján
4. Empátia megerősítése, egocentrizmus feloldása
5. Önálló véleményalkotásának serkentése
6. Tanulás- és teljesítménymotiváció megerősítése
7. Rendszeres munkavégzés igényének kialakítása
8. Legális jövedelem igényének kibontakoztatása
9. Műveltség és szakképzettség megszerzése.

A szocializáció és reszocializáció gyakorlata a börtönben

Milyen szocializációs, illetve reszocializációs eszközök állnak a büntetés-végrehajtás rendelkezésére? Az alábbiakban bemutatásra kerülő módszerek és eljárások mind-egyike már évtizedek óta része a BV intézetek tevékenységének. Fontos azonban kiemelni, hogy ennek ellenére igen kevés konkrét adattal, statisztikai elemzések eredményeivel igazolható egy-egy eljárás alkalmazásának hatékonysága.

Nyilvánvaló, hogy ilyen eszköznek tekintendő magának a börtönnek a környezete, hiszen gondolatokat, érzelmeket, kétélyeket ébreszthet az elítéltnél. Szabó András gondolatával együttértve feltételezhető, hogy az elítéltek többsége többé-kevésbé pontosan ismeri az általuk sértett szabályokat és erkölcsi kategóriákat, normákat. Gyakran tudatosan követik el a bűnösnek minősített cselekményt, sok esetben számolnak következményeivel is. Így az elzárás elősegítheti a nemcsak a társadalmi együttlét írott és íratlan szabályainak felismerését, de elfogadását is. Kérdésként fogalmazódik az, hogy elegendő-e az elzárás per se? Elég elrettentő-e és motiváló az elzárás ténye? A BV gyakorlata, az elítéltek életútja, a visszaesők száma egyértelmű választ ad ezekre a kérdésekre.

Igen fontos és igen hatásos eszköz a BV intézet egész személyzetének (tehát nemcsak a hivatásos nevelőknek) a magatartása, megfelelő bánásmód, személyközi kommunikáció, az elítéltek egyéni sajátosságainak figyelembe vétele. A személyzet magatartása a kívánt szociális magatartási modellként is értelmezhető. Feltételezhető, hogy legalább egyes esetekben az elítéltek követik ezt a modellt. Különösen fontos a konfliktuskezelés alternatív módjainak felismerése és elsajátítása. A kérdés az, milyen eszközök állnak a BV munkatársainak rendelkezésére? Lehet-e elvárni jelentős eredményeket a szóbeli felvilágosítástól és moralizálástól? Aligha. Igen valószínű, hogy az elítéltek motivációs rendszerét, értékrendjét, magatartási stílusát, amely olykor hosszas élettapasztalat alapján jött létre, példabeszédekkel megváltoztatni nem lehet.

Munkavégzés

Feltételezhető, hogy a rendszeres munkavégzés a reszocializáció egyik leghatásosabb módszere. A börtönben végzett munkának a rövid távú hatásai egyértelműek: tartalmas időtöltés, konfliktusok és feszültségek megelőzése, illetve levezetése, új szakmai és szociális készségek elsajátításának lehetősége, kereseti lehetőség. Emellett a munka az elítélt személyiségére is gyakorolhat többféle hatást, serkenti a szociális teljesítménymotivációt, valódi munkatapasztalathoz segíti az elítéltet (olykor életében először), felébreszti érdeklődését a bűnözői életmóddal szembeni alternatív életvezetés iránt.

Mindez azonban csak akkor várható, ha a börtön kínálja a tartalmas, eredményes munka lehetőségét. A piacgazdaság keretein belül azonban a börtön – mint az elítéltek munkáltatója – nehéz helyzetben van. Korszerű, igényes, nyereséges tevékenység megszervezése rendkívüli erőfeszítéseket igényel a börtönök gazdasági társaságaitól. Az olcsó munkaerő szinte az egyetlen, egyértelműen előnyös adottsága egy ilyen vállalatnak. Ezzel szemben áll a munkaerő képzetlensége, fluktuációja, fegyelmetlensége, alacsony motivációs szintje, a korszerű gyártási technológiák meghonosításának nehézségei, az alulfinanszírozás stb. Ugyanakkor számos magyar és nemzetközi példa azt mutatja, hogy nem teljesen reménytelen a börtön által üzemeltetett vállalat eredményessége. A magyar BV sikeres gazdasági szervezetei közül kiemelendő a Pálhalmi Agrospeciál Kft. Az Egyesült Királyságban 2006-ban kapott igen rangos elismerést – a Menedzsment Intézet díját – a Liverpooli Börtön. Ti. Liverpoolban megszerveztek egy olyan bőripari részleget, amely jóval a piaci ár alatt látja el valamennyi brit BV intézetet az olyan nélkülözhetetlen kellékekkel, mint övek, szijak, táskák stb. (HM Prison Service Newsletter, 2006. december). Az Egyesült Államokban évtizedeken keresztül a börtönökben készítették a rendszámtáblákat, javították a BV, illetve a rendőrség járműveit, az elítéltek vasútvonalakat építettek, karbantartották a csatornákat stb. Az utóbbi években azonban a gyorsan növekvő elítéltlétszám mellett egyre kisebb az igény e hagyományos munkákra. Újabbban a börtönökben kísérleteznek a veszélyes hulladékok (pl. a komputerek, monitorok) feldolgozásával (Shogren, 2006).

A gazdasági siker azonban sem feltétlenül biztosítja a reszocializációs hatást. Pl. a vállalat szempontjából igen hasznos munka a munkavállaló elítélt számára fárasztó és unalmas elfoglaltságot jelenthet, amelyben való részvétel nem javítja a szabadulás utáni beilleszkedés esélyeit. Milyen adatok támasztják alá a börtönben végzett munka reszocializációs hatását?

A munkavégzést a börtönökben már több évszázados múltra tekint vissza, de csak az utóbbi évtizedekben kezdtek foglalkozni a munka szocializációs hatásának elemzésével. A szocialista ideológia természetesnek értelmezte a munka, különösen a fizikai munka nevelő és átnevelő hatását. A Szovjetunióban nemcsak a politikai foglyokat, hanem a köztörvényes elítéltek nagy részét is az ún. javító munkatáborokban (ITL) helyezték el. Hasonló volt a kínai gyakorlat is. Más szocialista országokban, így Magyarországon is ugyancsak természetesnek vélték az elítéltek dolgoztatását, egy-egy BV intézet és a mellette levő ipari, illetve mezőgazdasági vállalat lényegében egységet alkot-

tak. De ahogy már említettünk, a fejlett demokráciákban is dolgoztak az elítéltek. A munka tényleges reszocializációs hatásának elemzésére azonban nem került sor.

A legnagyobb ismert adatbázis elemzése alapján, 53 (!) kutatás eredményeit összegezve Wilson és szerzőtársai (2001) megállapították, hogy a rendszeres munkavégzés és szakképzés kb. 20%-kal csökkenti a visszaesés valószínűségét: a börtönben dolgozók 39%-a, a nem-dolgozók 50%-a követett el újabb bűncselekményt. Ez a különbség igen meggyőzőnek látszik, azonban Bushway (2003) szerint Wilsonék eredménye leginkább a feldolgozott adatok módszertani jellemzőire vezethető vissza: a két minta közötti különbségek, s nem a munkavégzés magyarázzák a visszaesésben való különbséget. Nyilvánvaló a munka igen kedvező közvetlen hatása a börtön hangulatára, az elítéltek közérzetére, jövedelmére, azonban a börtönben végzett munka távlati, reszocializációs hatása bizonytalan.

Sportolás és kulturális tevékenység

Minden magyar BV intézetben az elítéltek rendelkezésére állnak sportolási lehetőségek. A fogvatartottak igénybe vehetik a börtönkönyvtárat, illetve a művészeti foglalkozásokat. Nem szorul bizonyításra, hogy e tevékenységek javítják az elítéltek közérzetét, és hozzájárulnak a konfliktusok és feszültségek megelőzéséhez, kezeléséhez. Nyitott kérdés, hogy e tevékenységek hatással vannak-e az elítéltek személyiségére, és elősegítik-e a reszocializációt. A megfelelő adatok hiányában aligha lehet válaszolni erre a kérdésre.

Vallásgyakorlás. Egyházi programok. Lelkipásztori tevékenység

Az egyházak évszázadok óta végzik a lelkipásztori tevékenységet a börtönökben. Ez természetes is, hiszen az elítéltek egy jelentős része hívő, és igényli a megfelelő gondoskodást. Ugyanakkor a nem-hívő elítéltek egy része éppen a börtönökben érzékennyé válik a vallás által nyújtott lelki vigasz iránt.

Az egyre jelentősebb körben végzett pasztorizációs munka serkentette a Katolikus Börtönpásztori Gondoskodás Nemzetközi Bizottságának (International Commission Of Catholic Prison Pastoral Care) megalakulását. A szervezet első kongresszusán (Róma, 1950) megjelent, számos európai országból, az USA-ból és Argentínából érkezett, a börtönökben dolgozó katolikus papok fogadták el a Bizottság küldetését tartalmazó nyilatkozatot, amelyet ma is a lelkipásztori tevékenység alapjának lehet tekinteni. Eszerint, „a szervezet célja az egyház és a társadalom érdeklődésének serkentése a börtönben végzendő lelki gondozás iránt, a pásztorok felkészítése, támogatása, tanításuk és képzésük megalapozása, a megfelelő fórumok és eszmecserék megszervezése ugyanúgy, mint a börtönélet humánusabbá tétele, a szükséges börtönreformokban való részvétel az egész világon.”

1985-ben megalakult az ökumenikus jellegű Börtönpásztorok Nemzetközi Egyesülete (International Prison Chaplains' Association). Megalakulásában kezdeményező szerepet játszott az evangélikus egyház, majd az Egyházak Világtanácsa. A szervezet nagy gondot fordított a pásztori tevékenység szakmai megalapozására. Így szükségesnek vélte kiemelni, hogy csak az a személy folytasson ilyen jellegű munkát a börtönben, akit mind az egyháza, mind a börtönt fenntartó állami szervezet akkreditálja. A

szakszerűség gondolata a börtönben végzett bárminemű, tehát nemcsak lelkipásztori tevékenység kapcsán igen fontosnak látszik.

Schilder (1999) szerint a börtönben dolgozó pap nemcsak lelkipásztor a szó szoros értelmében, hanem hivatásos „segítő, oktató, adminisztrátor, közvetítő, tanácsadó, próféta, költő, toborzó és koordinátor” is. „Rendkívül jól bírja a feszültségeket, gyorsan tér magához a legkellemetlenebb élmények után is, mértéktartó, türelmes, határozott és megértő, tisztelettudó és képes mindent megbocsátani” – így foglalja össze a börtönlelkész személyiségének jellemzőit Schidler atya, aki tizennyolc évig dolgozott egy Ohio állambeli börtönben. Nemcsak a fogvatartottakkal, hanem a családjaikkal, a börtön személyzetével, adminisztrációjával, más lelkészekkel és a börtönben dolgozó önkéntes segítőkkel is foglalkozott. Más szóval: mindenkinek lelkésze volt. Nyilvánvaló, hogy csodálatot vált ki egy ilyen börtönlelkész, azonban aligha várható minden kollégájától, hogy a börtön „mindenese” legyen. Nem lényegtelen kérdés továbbá az, hogy mennyire igényli a börtön a lelkész ennyire széles körű tevékenységét.

A pasztorizáció közvetlen célja az elítéltek hitéletének rendezése, illetve az erkölcsi konfliktusok kezelése, s ezáltal a börtön légkörének javítása. Minden BV intézet számára fontosak e célkitűzések, különösen a szigorú rendtartású börtönökben. Egy amerikai dokumentumfilm nyomon követi egy lelkész munkáját egy ilyen intézetben. Az Angola város melletti börtön (Luisiana államban) az USA egyik legszigorúbban őrzött börtöne. A film elkészítése idején a hatalmas BV komplexumnak 5 108 lakója volt, 82%-uk súlyos, erőszakos bűncselekmény miatt került oda. Az életfogytiglanisok aránya 52% volt, 84 férfi és 1 nő halálra volt ítélve. Jacqueline A. Means tiszteletes kezdeményezésére az Episzkopális Egyház [anglikán egyház] felkészíti a lelkészeket a nehéz terepen való munkára. Kiemelendő továbbá az, hogy ugyanaz a lelkészgárda az elítéltek családjaival is foglalkozik. Rendszeresen nyári táborokat szerveznek az elítéltek gyermekeinek, a női elítéltekkel való foglalkozások célja a szabadulás utáni életvezetés megtervezése.

Ugyancsak egyházi kezdeményezésre szervezik a börtönök szomszédságában élők börtönlátogatásait Új-Zélandon, az elítélt bűnözők és áldozataik közötti találkozásokat (Sycamore Tree Projekt).

A fentiekben leírtak tükrében nem szorul bizonyításra a pasztorizáció kedvező hatása az elítéltekre, a börtönök légkörére. Kiemelendő azonban a pasztorok felkészítésének, szakmai képzettségének, személyi alkalmasságának fontossága. Nincs okunk kétkedni abban sem, hogy a pásztori hatás befolyásolhatja az elítéltek személyiségét és értékrendjét is. Jelenleg azonban nem rendelkezünk olyan megbízható, objektív adatokkal, amelyek egyértelműen jeleznek a pasztorizáció reszocializációs súlyát.

Pszichoterápia

A XX. század ötvenes éveiben, a modern reformtörekvések, az alternatív megoldások keresésének első szakaszában felmerült a pszichoterápiás módszerek alkalmazása az elítéltek kezelésében. Annak ellenére, hogy a bűnözők nagy része nem tekinthető neurotikus betegnek, a pszichoterápiás eszközök – egyéni és csoportos foglalkozások, tréningek – hozzájárulhatnak a motivációk megváltoztatásához, módosíthatják a foglalko-

zásokba bevont személyek értékrendjét, magatartási stílusát, azaz elősegítik a reszocializációt.

Kezdetben a skandináv államokban (Svédországban, Dániában) kísérleteztek a pszichoterápia alkalmazásával, később Nagy-Britanniában, Németországban, azonban legszélesebb körben az Egyesült Államokban, ahol a pszichológusok és pszichiáterek képzettsége, a jól kidolgozott technikák, valamint a társadalmi környezet megalapozta a pszichoterápia viszonylag széles körben való alkalmazását.

Hamar kiderült azonban, hogy a börtönben alkalmazott pszichoterápia akadályokba ütközik, a kezdeti lelkesedést felváltotta a nehézségek fölismerése. Először is tisztázandó a pszichoterápia alkalmazásának jogi háttere. Sternberg (1965) szerint számos esetben a pszichoterápiás foglalkozásokba való bevonás sértheti az elítéltek jogait, ellentmond a pszichoterápia alapelveinek, továbbá nehezen beilleszthető a börtönök működését meghatározó jogszabályokba.

Felmerülnek szakmai, módszertani kérdések is. Buda Béla (1981) kiemeli, hogy „a gyógyítás különös interakciós és kommunikációs légköre nélkül az egyébként célzott és nagy hatékonyságú beavatkozás nem sikerülhet... ez a magától értetődő pszichológiai háttér nem mindig természetes, és a gyógyító munka különféle nehézségekkel találja magát szemben”.

Annak ellenére, hogy a fenti kérdésekre senki sem adott egyértelmű válaszokat, a pszichoterápia alkalmazására rendszeresen került és kerül sor. Félévszázados tapasztalat birtokában Saunders (2001) szerint a pszichoanalitikus elvekre, illetve módszerekre épülő pszichoterápia szöges ellentétben áll a börtön működésének alapelveivel, ami azonban nem zárja ki a pszichoanalitikus terápia gyakorlati alkalmazását a börtönben. Huffman (2005) szerint a pszichoterápia alkalmazásának kritériumai a következők:

1. a pszichoterápiás környezet stabilitása és semlegessége,
2. a terapeuta anonimitása,
3. a terápia finanszírozásának biztosítása,
4. bizalmi légkör.

Huffman hangsúlyozza, hogy a fenti ismérvek alapján egyértelműen megállapítható: a börtönben teljesen másképp kell szervezni, illetve megvalósítani a pszichoterápiát, mint az általános klinikai gyakorlatban. A kérdés: hogyan? Ti. a BV intézményekben dolgozó pszichoterapeuták szinte kizárólag a saját tapasztalataikra, a kollégák tanácsaira támaszkodhatnak, hiszen a szakmai képzésük megszervezésére nem kerül sor.

Legfontosabb azonban a hatékonyság kérdése. Eftihades és Fink (1968) áttekintették a témába vágó publikációkat, és megállapították, hogy a pszichoterápia rövid, illetve hosszú távú hatása nehezen határozható meg. Miért? Milyen szempontok alapján értékelhető a beavatkozás eredményessége? Barnett és Barnett (1975) szerint erre leginkább alkalmas az általuk kidolgozott skála, amely elősegíti a pszichoterápiában résztvevő elítelt személyiségében végbemenő változások mérését (a skála elsősorban a szociopátiás vonások változását érzékelteti). Ennél egyértelműbb és könnyebben értelmezhető mutató a visszaesés gyakorisága.

Leary és szerzőtársai (1965, 1968) szerint intenzív pszichoterápia, illetve pszilocibin (varázsgomba) egyidejű alkalmazása nagymértékben csökkenti a visszaesés gyakoriságát. (Az Egyesült Államokban 1968-ban kábítószernek minősítették a varázsgombát, és megtiltották a pszilocibin használatát. Korábban, 1957 és 1968 között a jogszabályok nem tiltották a pszilocibin bármilyen alkalmazását.) Leary és munkatársai a kutatást 1961 és 1963 között a Massachusetts állambeli Concord Börtönben végezték. A kutatásban 32 elítélt vett részt a feltételes szabadulásuk előtti év során. Az elítéltek négyfőnyi csoportokban vettek részt a foglalkozásokban, minden csoporttal két-két doktorandusz foglalkozott a Harvard Egyetemről. A foglalkozások időtartama általában 6 hét volt. A foglalkozásokat személyiségvizsgáló tesztekkel kezdték, ezután került sor a pszichoterápiás foglalkozásokra (hetente két alkalommal), illetve a pszilocibin alkalmazására (összesen két alkalommal). Ezeket a napokon más eljárást nem alkalmaztak, majd több ízben a csoport tagjai megbeszélték a varázsgombával kapcsolatos élményeiket. A foglalkozásokat ismételt teszteléssel fejezték be. A csoportműködés hatékonyságának növelése érdekében a csoportokat úgy állították össze, hogy egy személy már vett részt az előző csoport foglalkozásaiban. (A pszilocibin alkalmazására azért került sor, mert Leary korábbi kutatásaiban (1963) a vizsgálati személyek 88%-a azt állította, hogy már egy-egy injekció után lényegesen jobban megismerték saját magukat, mint korábban bármikor, míg 66%-uk szerint az életük érezhetően javult.)

A korai utóvizsgálatok azt mutatták, hogy a kísérleti csoportban tapasztalt visszaesések gyakorisága 32% volt, míg ugyanabból a börtönből szabadult más elítéltek (311 fő) között 56%. Így igazoltnak látszott a foglalkozások erőteljes, érzékelhető hatása (Leary, 1968). Későbbi elemzések azonban azt mutatták, hogy e kedvező megállapítás korai volt. Ti. a későbbi felmérések tanulsága szerint a szabadulás után két és fél évvel a kísérleti csoport csaknem 2/3-a újra börtönben volt újabb bűncselekmények elkövetése miatt, ami nem tért el az átlagtól (Doblin, Metzner, 1999).

Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a pszichoterápia általában nem gyakorol tartós hatást az elítélt bűnözők személyiségére.

Nemcsak módszertani, de elvi problémákat is felvet a pszichoterápia alkalmazása a börtönben. Ti. az elítéltek nagy része nem beteg a szó szokványos értelmében, s így nem szorul pszichoterápiás kezelésre. A büntetés-végrehajtási szakemberek nagy része valószínűleg jogosan gondolja azt, hogy az elítéltek kezelése indokolatlan, felesleges, költséges és eredménytelen. Figyelembe kell venni azonban, hogy a pszichoterápia „szupercélja” nemcsak, és talán nem annyira a tünetmentesség, hanem a személyiség mélyebb struktúráinak megváltoztatása, ami talán elősegíti az antiszociális személyiség, a bűnözői magatartás egyes vonásainak módosítását.

Oktatás és szakképzés

Az oktatás talán a legfontosabb reszocializációs eljárás. Az elítéltek oktatásának, illetve szakképzésének már évszázados hagyománya van. Már a XIX. században merült föl az, hogy a szabadulás után a volt elítéltek legalább egy része azért követett el újabb bűncselekményeket, mert nem rendelkezett a legális munkavállaláshoz szükséges tudással, ismeretekkel. A XX. század második felében minden fejlett ország büntetés-vég-

rehabjtása biztosította a tanulás lehetőségét az elítéltek számára. Az ENSZ Gazdasági Tanácsa 1990/20. határozata minden tagállamnak javasolta az oktatás bevezetését a büntetés-végrehajtás rendszerébe. Spanyolország törvényi szintre emelte a börtönoktatást (Real Decreto, 1999). Más országok közoktatási törvényeiben külön fejezet határozza meg a börtönoktatás kereteit (pl. Brazília, Dél-Afrikai Unió, Egyesült Királyság, India, Kanada, Mexikó, Portugália, Románia, Új-Zéland). Magyarországon a börtönoktatás jogi szabályozására eddig nem került sor.

Az ENSZ által szervezett Dakari Fórum (2000) szerint a börtönoktatás megszervezése állami feladat. A társadalmi szervezetek részvétele fontos ugyan, azonban ez csak kiegészíti, nem helyettesíti az állam szerepét, ti. az állam köteles megszervezni és finanszírozni az oktatást. Ezen az általános elven belül azonban számos kérdés tisztázásra szorul. Ki, milyen tantervek szerint, milyen órarendi szerkezetben tanít a börtönben, ki biztosítja a megfelelő eszközöket, hogyan történik a megszerzett ismeretek minősítése, ki látja el a felügyeletet a börtönben szervezett oktatás fölött? Ti. kézenfekvőnek tűnik az általános és középiskolai tantervek alkalmazása a börtönben is, azonban az elítéltek nem kiskorú, szokványos családi környezetben levő gyermekek, hanem felnőttek, illetve fiatalok. Nagy részük nem rendelkezik megfelelő tanulási tapasztalattal, hiányosak az ismereteik, fejletlen a tanulásmotivációjuk.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy az elítéltek oktatása nem öncél, nem jótékonykodás, nem szamaritánus cselekedet. A befektetett pénz ellenértéke, az oktatás és képzés célja szilárd reszocializációs folyamat. Ennek következtében az oktatás minőségét, eredményességét, hatékonyságát leginkább a szabadulás utáni életpálya, az újabb bűncselekmények elkövetése, illetve a büntetlen életmód alapján lehet megítélni.

A továbbiakban elsősorban az Egyesült Államokban végzett nagy számú kutatás eredményeit tekintjük át.

Az oktatás mint reszocializációs tényező a nyolcvanas évek végétől került a kutatók figyelmébe. Alien (1988) szerint Oklahoma szövetségi államban a visszaesők aránya igen magas, 77%, azonban a szakképesítést szerzett elítéltek mindössze 25%-a követett el újabb bűncselekményt. Clark (1991) összehasonlította a BA vagy BSc diplomát szerzett elítélteket azokkal, aki folytatták a tanulmányokat a börtönben, de nem fejezték be. Az első csoport visszaesési rátája 26%, míg a másodiké 44% volt.

Gerber és Fritsch (1995) egy ún. meta-projekt keretén belül összefoglalták 60 olyan vizsgálat eredményeit, melynek témája a börtönoktatás volt. Főbb megállapításai: a börtönoktatás kedvező hatással van az elítéltek börtön utáni életvitelre, csökken a visszaesés gyakorisága, ritkábban sértik meg a feltételes szabadulás előírásait, gyorsabban találnak munkahelyet. Legkedvezőbb a szakképzési programokkal összefüggő tapasztalat. Figyelembe kell venni azonban, hogy korántsem minden oktatási program bizonyult sikeresnek.

Ripley (1993) szerint elsősorban azok az oktatási projektek segítik elő a büntetlen életmód kialakulását, amelyek az oktatás mellett az elítéltek nevelésére is figyelnek. Különösen fontos a szociális készségek, kritikai, probléma-megoldó gondolkodás, az erkölcs alapjainak kibontakoztatásának elősegítése. Jólal korábban Blake és Sackett

(1975) kimutatták, hogy a börtönoktatás sikere nagymértékben függ a börtön személyzetének hozzáállásától, az intézmény egészének légkörétől, attól, hogy a börtön vezetői a megtorlásra vagy az átnevelésre, reszocializációra helyezik a hangsúlyt. Jelentős mértékben csökkentik az oktatás hatékonyságát a zsúfoltság, a szükséges taneszközök hiánya, a nem kellően képzett és motivált oktatók (Vacca, 2004).

Igen fontos tényező az oktatásban résztvevő elítéltek korábbi tanulási tapasztalata. Sok helyütt az elítéltek egy jelentős része írástudatlan, nem rendelkezik a tanuláshoz szükséges készségekkel. Ennek következtében e közösség oktatása testre szabott didaktikai útmutatást igényel. Mindezt figyelembe kellene venni a tanárok képzése során (ld. alább).

Annak ellenére, hogy nem szorul bizonyításra a tanár szerepe az oktatási folyamat minden szakaszában, a börtönoktatás e fontos mozzanata nincs kellően leírva. A témával foglalkozó irodalom kifejezetten szegényes. A börtöntanári tevékenységben kiemelendő a börtön környezetének, sajátos szubkultúrájának megismerése és az ahhoz való alkalmazkodás (1), az elítéltek sajátosságainak megismerése (2), az oktatási folyamat megszervezése a megfelelő, börtönpedagógiai didaktika alapján (3), a börtönszabályok betartása (4).

A börtönben tanító pedagógus az alábbi alkalmazkodási szakaszokon juthat el tartalmas, eredményes munka szintjére (Jandt, 2004):

1. A kulturális sokk szakasza. A börtönben először járó ember nemcsak kíváncsian, de félelemmel, szorongással lép be az intézetbe. Szinte minden újszerű, különleges. Gyakran turistaként érzi magát a rácsok mögött.

2. A különbségek fölismerésének szakasza. A börtönbe rendszeresen járó látogató már megszokta a környezetet, az elítélteket, a személyzetet és egyre kritikusabban hasonlítja össze a „kintit” a „bentivel”.

3. Egy idő után a tanár kifejezetten idegennek érzi magát, olykor nem érti, miért kell járnia a börtönbe. Igyekszik fenntartani, sőt, hangsúlyozni a távolságot a „bentiekkel” szemben.

4. A tanár fokozatosan átértékeli a börtönt, a tanítványait, saját magát és munkáját. Egyre inkább szakmai szempontok szerint értékeli és értelmezi a börtönnel kapcsolatos élményeit.

5. A „benti” és „kinti” világ természetessé válik. A tanár ugyanúgy megy be a börtönbe, mint az iskolába, ugyanúgy készül az órákra. Minden, a munkájával összefüggő cselekvés elveszíti érzelmi színezetét.

Wright (2005) szerint a tanár felkészítésében a börtönbeli munkához legfontosabb és talán legbonyolultabb feladat a kulturális sajátosságok fölismerésének megalapozása. Korántsem minden ember, minden pedagógus képes erre. Ennek következtében szükséges megfogalmazni a szakmai és személyi alkalmasság kritériumait. Alkalmasság esetén csak gondos felkészítés után kaphat engedélyt a pedagógus a börtönben történő oktató munkára. Kezdetben egy tapasztalt tanár mellett, később önállóan, rendszeres értékelés mellett. Az oktatásvezetőnek fel kell készülnie az olykor felmerülő kérdések, feszültségek, konfliktusok kezelésére.

Felhasznált irodalom

- Alien, J. P. 1988. Administering Qual-
ity Education in an Adult Correctional
Facility. *Community Services Catalyst*,
18, 4, 28-29.
- Barnett, O. , Barnett, D. J. 1975. A
Criminal Offender Introspective Report.
Journal of Personality Assessment, Vol.
39, No. 4, 360-361.
- Békefy Lajos. 2005. A problémakeze-
lő-személyiségfejlesztő börtönpasztorá-
ció néhány elvi és gyakorlati kérdése. II.
rész. *Börtönügyi Szemle*, 1, 83-92.
- Blake, H., Sackett, D. 1975. Curricu-
lum of improving Communication Skills:
A Language Arts Handbook for Use in
Corrections
- Buda Béla (Szerk.) 1981. Pszichi-
choterápia. Gondolat, Bp.
- Bushway, S. 2003. Reentry and Prison
Work Programs. New York University
Law School, N. Y.
- Changing Lives: Behind the Walls at
Angola. Dokumentumfilm
- Clark, D. 1991. Analysis of Return
Rates of Inmate College Program Partici-
pants. Idézi: Vacca, 2004
- Cooke, D. 2000. Psychology in Pri-
son. Routledge, London
- Doblin, R., Metzner, R. 1999. Reflec-
tions on the Concord Prison Experiment
and the Follow-Up Study. *Bulletin of the
Multidisciplinary Association for Psyche-
delic Studies (MAPS)*, Vol. 9 No. 4.
- Eftiades, T. D. , Fink, L. 1968. A
Study Regarding the Value of Psychother-
apy in Prison. *Criminology*, 6, 1, 50.
- Erdődi Orsolya. 2005. Nevelés-e a ne-
velés? *Börtönügyi Szemle*, 1, 33-40.
- Friedman, G. 2003. Chaplaincy: Face
New and Old Challenges. *Corrections
Today*, 65 (5), 90-91.
- Gerbner, J. and Fritsch, E. J. (1995).
Adult Academic and Vocational Educa-
tion Programs: A Review of Recent Liter-
ature. *Journal of Offender Rehabilitation*,
22, 119-142.
- Harer, M. D. 1995. Prison Education
Program Participation and Recidivism: A
Test of the Normalization Hypothesis.
Federal Bureau of Prisons, Washington,
D. C.
- Huffmann, E. G. 2005. Psychotherapy
in prison: the frame imprisoned . *Clinical
Social Work Journal*, 34, 3, 319-333.
- Inciardi, J. A. 1987. Criminal Justice.
HBJ, San Diego
- Jandt, F. E. 2004. An Introduction to
Intercultural Education: Identities in a
Global Community. (4th ed.). Sage Founda-
tion, Thousand Oaks
- Leary, T., Litwin, G. , Metzner, R.
1963. Reactions to Psilocybin in a Sup-
portive Environment. *Journal of Nervous
and Mental Diseases*, Vol. 137: 561-573.
- Leary, T., Metzner, R., Presnell, M.,
Weil, G., Schwitzgebel, R., Kinne, S.
1965.
A New Behavior Change Pattern
Using Psilocybin. *Psychotherapy: Theory,
Research and Practice* Vol. 2 (2): 61-72.
- Leary, T., Metzner, R. 1968. Use of
Psychedelic Drugs in Prisoner Rehabilita-
tion. *British Journal of Social Psychiatry*,
Vol. 2: 27-51.
- Psychotherapy in Prison. 1951. *British
Medical Journal*, September 8, 2 (4731),
594.

Psychotherapy behind prison walls: an attempt to square the circle. 1999. *Fortschrift für Neurologie & Psychiatrie*, 67 (9), A7 – A10.

Raskó Gabriella. 1978. A női bűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.

Ripley, P. 1993. Prison Education Role in Challenging Offending Behavior. *Mendip Papers*, 047

Rogers, P. E. 2003. Correctional chaplains: Calming the storms of life for staff and inmates. *Corrections Today*, 65 (1), 77

Saunders, J. W. (Ed.) 2001. Life within Hidden Worlds: Psychotherapy in Prisons. Karnac Books

Schilder, D. M. 1999. Inside the Fence: A Handbook for Those in Prison Ministry

Shogren, E. 2006. Prison Work Recycling Computers Poses Health Risks. National Public Radio, Weekend Edition Saturday, April 8.

Sternberg, D. 1965. Legal Frontiers in Prison Group Psychotherapy. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, Vol. 56, No. 4, 446-449.

Sundt, J. L. , Cullen, F. T. 2002. The correctional ideology of prison chaplains:

A national survey. *Journal of Criminal Justice* 30, 369-385.

Szabó András. 1962. Büntetőintézeti életrend vizsgálata. *Kriminallisztikai Tanulmányok*, IV. kötet, Bp.

Szabó András. 1979. A büntett és büntetése. Gondolat, Bp.

Tewksbury, R., Dabney, D. 2004. Prison volunteers: Profiles, motivations, satisfaction. *Journal of Offender Rehabilitation* 40 (1/2), 173-183.

Vacca, J. S. 2004. Educated Prisoners Are Less Likely to Return to Prison. *Journal of Correctional Education*, 12.

Wilson, D.G., Gallagher, C, and MacKenzie, D. 2001. A Meta-Analysis of Corrections-Based Education and Work Programs for Adult Offenders. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 37, 347-368.

Wright, R. 2005. Going to Teach in Prisons: Culture Shock. *Journal of Correctional Education*, 3, 112-124.

Zsigárdi Béláné. 2005. A fogvatartotti informatikai kabinetek működéséről, a távmunkáltatás megvalósításának körülményeiről. *Börtönügyi Szemle*, 3, 71-76.